

DERİNDEN BÖLÜN MÜŞ TOPLUMLARDA ANAYASA YAZIMI: AŞAMALI YAKLAŞIM*

Hanna Lerner**

Çev: Araş. Gör. Burak Çağ - Araş. Gör. Elif Eren Koç***

Özet

Bu makale, yeni bir anayasa yaparken devletin ortak değerleri ve vizyonu üzerinde anlaşmaya çalışan toplumlar sorununa eğilmektedir. Makale, aşamalı anayasa yapımının, bölünmüş toplumların yazılı anayasa ya da maddi anayasa yaparak siyasi alanın temel yönlerini belirlemesi ve tartışmalı konuları gelecekteki siyasi kurumlara bırakmasını sağlayacağını tartışmaktadır. Kesin kararlardan kaçınmak, değişken ve belirsiz bir hukuk dili kullanmak ya da anayasada çatışan hükümlere yer vermek gibi çeşitli aşamalı anayasal stratejilerin nasıl uygulandığı Hindistan, İrlanda ve İsrail gibi bölünmüş toplumlarda anayasa yapımı örnekleriyle gösterilmektedir. Bu üç örnekteki kurucular, mevcut düşünsel çatışmaları anayasaya sokarak ve anayasa yapımının devrimci bir dönem olduğu ön kabulünden saparak, anayasalarının "halk"ın bölünmüş kimliğini yansıtmamasını sağlamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Anayasalar, Anayasa Yapımı, Bölünmüş Toplumlara, İsrail, Hindistan, İrlanda

Giriş: Bulmaca

Son yıllarda anayasalar, bölünmüş toplumlarda çatışmaları azaltmak ve demokrasiyi yerleşik kılmak için önemli bir araç haline gelmiştir. Güney Afrika'dan Bosna'ya kadar anayasa yapımı sürecinin çatışma sonrası barış ve istikrarı sağlayabileceği konusunda büyük bir umut oluşmuştur. Bununla birlikte, derin iç anlaşmazlık koşulları altında şekli bir anayasa yapmak, potansiyel siyasi istikrarı baltalama ve demokratikleşmeyi arttırmaktan ziyade durdurma riskini taşıyan yüksek bahisli bir oyundur. Yarışan devlet anlayışları arasında derin bir kutuplaşmanın olduğu ortamlarda, devletin taahhütlerinin ve amentüsünün yerleşik kılındığı anayasa hazırlama süreci, birçok siyasi kriz riskini barındırmaktadır. Bu risk en son, Irak ve Afganistan gibi anayasal tar-

* Makale Nations and Nationalism, January 2010, Vol. 16, Iss. 1, pp. 68-88'da İngilizce olarak yayınlanmış olup, yazarın izni ile Türkçe'ye çevrilmiştir.

** Tel Aviv Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü

*** İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Anabilim Dalı

tışmaların, devletin temelini oluşturan kurucu normlar ve değerler bakımından, kurucular arasında derin farklılıkları ortaya çıkardığı çatışma sonrası toplumlarda göze çarpmıştır (Benomar 2004: 81-95).

Şaşırtıcı olarak, halen politikalarının bütünlüğünün tanımı konusunda boğuşan şekli anayasa işçiliği mücadelesi karşılaştırmalı çalışmaların dikkatini oldukça az çekmiştir. Yeni veya yeniden yazılan anayasa ve onun yazarı olarak kabul edilen “halk”ın kimliği arasındaki ilişki hakkında oldukça az yazılıp çizilmiştir. Anayasa yazımı üzerindeki araştırmalar, Bill Kissane ve Nick Sitter’in komünizm sonrası devletlerdeki anayasa yapımı için “dördüncü zaman dilimi” olarak adlandırdığı (Kissane and Sitter 2010) yeniden diriliş dönemi anayasalarını, daha çok kurumsal ve yönetsel açıdan ele almıştır.¹ Doğu ve Orta Avrupa’da komünizmin ve Güney Afrika’da Apartheid rejiminin çöküşünden sonra anayasa üzerine yayınlanan çalışmaların çoğu anayasa yazımı sürecine halkın katılımı (Sunstein 2001; USIP 2005), ya da bu süreçlerin ortaya çıkardığı demokratik kurumlar (Elster, Offe and Preuss 1998; Greenberg et al. 1993; Howard 1993) üzerine odaklanmıştır. Benzer şekilde, bölünmüş toplumlar üzerine yapılan çalışmaların çoğu da birleştirici veya uzlaştırıcı çeşitli kurumsal anlaşmaları savunarak, etnik çatışmaları çözüme kavuşturan anayasaların kurumsal ve yönetsel yönlerine odaklanmıştır (Choudhry 2008; Lijphart 2004; Reynolds 2002). Çok kültürlülük literatüründeki teoriler, anayasal dönüşümün dinamikleri hakkında çok az şey söyler. Bunun yerine bir çoğu mevcut anayasal düzen içindeki belirli anayasal düzenlemeleri tartışır, yahut anayasal çoğulculuk için normatif bir tartışma sunar (Tully 1995). Son olarak, anayasa yapımı ve ulusal kimlik hakkındaki spesifik örneklerin sosyolojik, siyasi ve hukuki özgünlüklerini esas alan zengin bir literatür mevcutken, çok az karşılaştırmalı çalışma yapılmıştır ve bunlar da kurumsal ya da yönetsel çerçevede kalmıştır.

Bununla birlikte, anayasalar sadece devletlerin kurumsal yapısını inşa etmeyi ve kuvvetler dengesini düzenlemeyi amaçlamaz. Anayasalar, ayrıca ulusun ortak kimliğini ve normlarını vurgulayan bir role de sahiptir. Anayasalar devletin kimlik belgesi niteliğindedir. Halkın ortak temel sosyal normlarını ve amaçlarını tasvir ederek vatandaşlığa, anayasayı sahiplenen ve kendisini onun yazarı hissettiren, “Ben”i içeren “Biz, halk” (we, the people) duygusunu kazandırır. Kissane ve Sitter’in da belirttiği gibi, kurucu unsurlar zaman dilimleri ve coğrafi alanlara göre anayasadan anayasaya çeşitlilik gösterebilirler (Kissane and Sitter 2010), kurucu anayasal hükümler genellikle din ve devlet ilişkisi, vatandaşlara tanınan temel haklar, “halk” tanımının içeriği ve devletin sembolleridir.²

Ancak, anayasada düzenlenmesi beklenen devletin temel çerçevesi hakkında mutabakat yokken nasıl bir anayasa hazırlanacak ve kabul edilecektir? Nihai hedefleri ve ortak taahhütleri konusunda mutabakatın çok az olduğu bölünmüş toplumlar demokratik meşruiyeti olan bir anayasa yapmayı nasıl başaracaklardır?

¹ Jon Elster bu periyodu “anayasa yapımının yedinci dalgası” olarak tanımlamaktadır ve Güney Afrika’nın anayasasının yapımını da bu dalgaya dahil etmektedir (Elster 1995).

² Anayasaların kurucu ve kurumsal yönleri arasındaki farklılık en anlaşılır olandır. Halkın kimliği açıkça demokratik kurumların yapısını da etkiler.

“Derinden bölünmüş toplumlar” kategorisi etnik çatışma konusunda çalışanlar tarafından çoğunlukla referans alınmıştır. Tanımlamaların çoğu çatışmanın hassasiyeti üzerine yoğunlaşmıştır (Lijphart 1977; Lustick 1979; Nordlinger 1972). Bu makalede “bölünmüş toplumlar, bölünmenin doğası bağlamında tanımlanmıştır ve sadece çeşitli etnik gruplar arasındaki çatışmayı içermemektedir. Bu makalede toplumlar; yarışan devlet anlayışlarında bölünmüşlüğü bir bütün olarak söz konusu olması durumunda derinden bölünmüş olarak kabul edilecektir. Bu tür çatışmalar genellikle “halk”ın milli ve dini kimliği etrafında dönmektedir ve bu nedenle kuvvetler ayrılığı ile çözülemez. Bu tür bir bölünme, örneğin, İsrail Devleti’nin seküler ve dini perspektifi arasında ve şovenist Hindu milliyetçisi ile ılımlı faydacı Hindu arasında olduğu gibi ortaya çıkmaktadır. Bu bölünmüşlükler, Albert Hirschman tarafından tanımlanan, uzlaşarak çözülmesi daha kolay olan ve çatışan tarafların “farkı görmezden gelerek” veya uzlaşarak çözdüğü, “bölünebilir” veya “çoğu ya da azı” çatışmalara karşıt olarak, “biri ya da diğeri” veya “bölünemez” nitelikte çatışmalardır. Bunun aksine, çatışmanın ilk hali çatışan konularda çoğunlukla mutlak uzlaşmazlık olarak karakterize edilmiştir (Hirschman 1994: 203).

Derinden bölünmüş toplumlarla ilgili bir sonraki bölümde tartışacağım problem, bu toplumların anayasa ve kimlikle ilgili geniş kabul gören ikili anlayışa dayanan iki ideal anayasa tipini de kabul edememeleridir. Bu toplumlar, devletin temel amaçları ve değerleri üzerinde uzlaşmaya varamamış ve ulus devletin özcü anayasal modelini benimseyememişlerdir. Bunun yanında dini ve etnik kimliğin özel alanı ile vatandaşlık kimliğinin kamusal alanını ayıran liberal-yöntemsel “anayasal vatanseverlik” yaklaşımını da benimseyemeyebilirler (Habermas 1996: 496; Muller 2007). Bu tarz bir yaklaşım, derinden bölünmüş toplumlar tarafından çok az gerçekleştirilen, anayasa öncesi siyasi liberalizm prensiplerinin kabulünü gerektirmektedir.

Bu teorik açmaz, birçok derinden bölünmüş toplumda *aşamalı yaklaşım* adını verdiğim yöntemin anayasa yapımı sürecinde uygulanmasıyla giderilmiştir. Aşamalı anayasa yapımı yöntemi kesin kararlardan kaçınmak, ikircikli, belirsiz bir hukuk dili kullanımı ya da anayasaya çelişen hükümlerin koyulması gibi yöntemleri içermektedir. Tartışacağım bu stratejiler derinden bölünmüş toplumların gerek yazılı bir anayasa yapmalarını, gerekse maddi bir anayasayla, devletin kurucu unsurlarına ilişkin çatışan tercihleri ertelemelerini sağlamaktadır. Bu tarz bir erteleme anayasanın “halk”ın kimliğini gerçek bir *bölünmüş* kimlik olarak yansıtmalarını sağlamaktadır. Diğer bir deyişle bu anayasaların kurucuları, çekişmeli kurucu meselelerin çözümünü anayasanın dışında tutarak siyasi arenaya bırakmaktadırlar. Hukuki çözümlerin sınırlarını tanıyarak, anayasa yapımını devrimci bir an olarak kabul eden alışılmış görüşün yerine (Ackerman 1992: 46-48) değişimi yavaş yavaş gerçekleştiren uygulamaları sürece dâhil etmektedirler.

Devamında, aşamalı anayasa yapımı yaklaşımını kabul etmenin fırsatlarını ve taşıdığı riskleri tartışacağım. Ayrıca, üç derinden bölünmüş toplum olan 1922 İrlanda, 1947-50 Hindistan ve 1948-50 İsrail örnekleri üzerinden bu yöntemin, halen devletin kimliği üzerinde tartışmaların sürdüğü sırada nasıl uygulandığını açıklayacağım. Ancak ilk olarak, neden derinden bölünmüş toplumların alışılmış iki yöntem olan ve öncesinde bir uzlaşma gerektiren ulus

devlet anayasacılığı ve liberal-yöntemsel anayasacılık ile anayasa yapamayacaklarını açıklamak istiyorum.

Anayasa Öncesi Mutabakat

Demokratik anayasaların kurucu bileşeni söz konusu olduğunda, anayasa ve “halk”ın kimliği arasındaki ilişki Batılı anlayışta ikiye ayrılır. Bu ikilik, iki ideal tip demokratik anayasa modeli tarafından temsil edilir: birincisi, *ulus devlet anayasaları*, ikincisi ise *liberal-yöntemsel anayasalar*. *Ulus devlet* modeli, başlangıç bölümünde kesin bildirimlerle, ulusal istekleri ve ortak siyasi birlik anlayışını yansıtır ve anayasal hükümlerle devletin ulusal ya da dini karakteristik özelliklerini ve sembolik unsurlarını koruma altına alır. Sieyès’in anayasal meşruiyet için gerekli olan kurucu iktidar nosyonuna dayanan (Sieyès 1964) özcü ya da ulus devlet anayasası, homojen kabul edilen halkın “güçlü” kimliğini temsil eder.³ Bu anayasa, sembolik özelliklerle ve diğer tikel uygulamalarla ve kurumlarla, tek kültür, tek ulus, tek din ve tek dil özelliklerini yansıtmaya çalışır. Bu tarz homojenleştirici kurucu unsurlar, örneğin; Fransa Anayasası’nda milli dil düzenlemesi (madde 2); Danimarka, İzlanda ve Norveç Anayasalarında Lutheran çoğunluğa dayanan Evanjelik Lutheran Kilisesini resmi devlet dini olarak düzenleyen hükümler⁴ ve Almanya’daki etnik Almanlar için düzenlenen imtiyazlı göçmen hukuku (1999’a kadar) gibi düzenlemeleri içerebilir.

Anayasal kimliğe dayanan ulus devlet anayasasına karşıt yaklaşım *liberal-yöntemsel anayasaların* ideal tipinde savunulmaktadır. Buna göre “halk”, anayasanın yapımında veya kabul ediliş aşamasında bir araya gelebilir. Diğer bir ifadeyle anayasa yapımı, en azından usul konusunda uzlaşmaya varmış, devleti oluşturan ve siyasi bütünlüğü sağlayan bir “halk” oluşturmaktadır. Teorik bakış açısıyla, Habermasçı anayasal vatanseverlik nosyonu, ortak demokratik anayasal usulleri devletin ortak paydası olarak gösteren, “zayıf kimlik” doktrininin en ayrıntılı temsilidir. Uygulamada, Amerikan Anayasası, liberal-yöntemsel anayasanın ideal biçimine en yakın örnektir. Bruce Ackerman’ın yazdığı gibi, Amerikalıların tanımlayıcı anlatımının özü, onun deyimıyla “anayasal kendi kaderini tayin” etrafında dönmektedir. Ackerman bunu: “Çünkü Amerikalılar diğer açılardan temelden farklılaşmaktadır, bizim anayasal hikayemiz bizi halk olarak birleştirir” şeklinde ifade eder (Ackerman 1991: 36-7).

Batı demokrasilerinde anayasaların çoğu ne katı ulus devlet anayasalarıdır, ne de liberal-yöntemsel anayasalardır. Daha ziyade iki yöntemin de unsurlarını bir arada uyarlayan bir orta yolu temsil etmektedirler. Avrupa anayasalarının çoğu, temel milli, dini ve dilsel amentüleri liberal prensipler ve insan haklarıyla uyumlu hale getirmektedirler. Bu anayasalar hala – dini uygulamaların ve milli sembolizmin “güçlü” kimlik sorunları ya da ortak siyasi kültürün “zayıf” kimlik sorunları gibi konularda – anayasanın temel kurucu unsurlarına ilişkin geniş toplumsal mutabakata dayanmaktadırlar.

³ Sadelik uğruna, “ulus devlet anayasasında” vurgulanmak istenen homojenlik, arzu edilen ulusal kimliğe ya da başlangıçta var olan etnik kökene dayandırılabilir.

⁴ Danimarka Anayasası’nın 4. Bölümü; İzlanda Cumhuriyeti Anayasası’nın 62. Maddesi ve Norveç Anayasası’nın 2(2) maddesi. Bkz. Blaustein ve Flanz 1985(yıllık olarak güncellenir).

Açıkcısı, derinden bölünmüş toplumlar, ulus devlet anayasasının sembolik unsurları üzerinde anlaşmalarını sağlayan kültürel homojenliğin “güçlü” kimliğini paylaşmamaktadırlar. Buna rağmen, liberal-yöntemsel anayasanın “zayıf” kimlik prensipleri üzerinde de yeterli desteği sağlayamamaktadırlar. Hatta en minimalist anlamda liberal bir anayasanın kabulü siyasi kültür üzerinde bir miktar toplumsal mutabakat gerektirir. “Anayasal vatanseverlik” ancak toplumun bütün üyelerinin, kendi özel kimlikleri ile devletin ortak vatandaşlık kimliğini ayıran, siyasi liberalizmin temel prensipleri üzerinde ortak bir taahhüt paylaşırsa gerçekleştirilebilir. Liberal toplumlarda, vatandaşlar Alfred Stepan’ın tanımladığı “birden fazla ve birbiriyle uyumlu kimlik” taşıyabilirler (Stepan 2001: 213-53). Yalnızca anayasal ve toplumsal kimlikler, - dini, etnik ya da kültürel – özel kimliklerle çatışmadığında, yeni vatandaşlık kimliği bireylerin, birleşmiş bir siyasi bütünlüğe katılmalarını sağlayabilecektir.⁵

Anayasal Çatışmalar

Temel hedefleri ve değerleri bakımından derinden bölünmüş toplumlarda, anayasa yapımı süreci, hâlihazırda kırılğan bir yapıya sahip olan bu devletlerin siyasi istikrarı için yeni riskler oluşturabilir. Bu süreç derin kimlik çatışmalarını, değiştirilmesi zor hukuk alanına dâhil ederek adeta barut fıçısına ateşle yaklaşma riskini alır. Anayasa, doğası gereği katı olan ve gelecek nesli sınırlandıran değiştirilmesi zor en yüksek hukuk normudur. Bu nedenle anayasa yapımı yarışan normlar ve kimlikler arasında kesin tercih yapmaya zorlayan bir süreç olarak görülebilir. Bundan dolayı anayasanın formüle edilmesi ulus kimliğine ilişkin çok önemli bir karar anı olarak algılanmaktadır. Bu tür durumlarda taviz vermek çok ağır bir durum olarak görülmektedir. Çünkü taviz verilen hususlar, taviz veren taraf için geri dönülmesi mümkün olmayan etkiler doğurabilir.

Bu denli ağır şartlarda anayasal tartışmalar, farklılıklar arasında köprü kurmaktan ziyade onları vurgulayan siyasi bir savaş alanına dönüşme riskini taşımaktadır. Yarışan taraflar siyasi anlaşmazlıkları anayasal tartışmalara dâhil ederler ve hukuki dili, ideolojik farklılıkları vurgulamak için kullanırlar. Bu konudaki en kötü senaryoda, ideolojik çatışmaların şiddetlendiği bir yazılı anayasa yapma girişimi, şiddet, iç savaş veya ülkenin bölünmesine sebep olabilir. Bunun iyi bir örneği, Anayasa Meclisi’nin anayasa yapımına başlamasından yedi ay sonra, Haziran 1947’de Pakistan’dan ayrılmayla sonuçlanan birleşmiş Hindistan için başarısız olan anayasa yapma girişimidir. Anayasa Meclisi’nin yapılmasına ilişkin Kongre, Birlik ve İngiliz hükümeti arasındaki üçlü müzakerelere tezkere ve protokolleri, çatışan tarafların, Meclis’in kompozisyonu ve çalışma usulleri üzerindeki tartışmaları, uzlaşma için bir araç olmaktan çok, nasıl bir savaş baltası olarak kullandığını göstermektedir. Aslında, Hindistan’ın bölünmesindeki doğrudan etkenlerin neler olduğu tarihçeler arasında çok tartışılan bir sorun olmuştur (Philips and Wainwright 1970; Singh 1990). Bununla birlikte, anayasa öncesi pazarlıklar ve tartışmalar çatışmayı tetikleme de, yatıştırma konusunda da başarısız olmuştur. Karşıt taraflar anayasal usulleri ve hukuki belgeleri, siyasi mücadeleyi yatıştırmak için kullanmak yerine, çatışmada bir silah olarak kullanmışlardır. Anayasal arena, farklılıklar arasında

⁵ Bu gerekli önkoşul Habermas (1996: 500) tarafından kabul edilmiştir.

köprü kurmak yerine, farklılıkları ön plana çıkararak onu bir siyasi savaş alanına çevirmiştir.

Elbette ki bölünme, derinden bölünmüş toplumlar arasında sık rastlanan bir durum değildir. Birçok örnekte, devlet anlayışı konusunda temel bir çatışma mevcutsa, anayasal çözüm şu ikisinden bir olacaktır: birincisi – Atatürk Türkiye’sinde olduğu gibi – liberal ya da “seküler” perspektifin empoze edilmesi, ya da uzlaşmayla sonuca ulaşılması. İlk çözüm, yarışan devlet anlayışları arasında açık müzakere öngörmediği için, doğası gereği anti-demokratiktir ve aslında makalemizin konusuyla da ilgili değildir (Akan 2005). İkinci çözüm hakkında, yirminci yüzyıl bize, zamana dayanmış demokratik anayasal sözleşmeler yapan birçok bölünmüş toplum örneği sunmaktadır. Bir sonraki bölümde, benim *aşamalı anayasal yaklaşım* adını verdiğim yöntemi uygulayarak anayasa üzerindeki potansiyel çatışma risklerini önleyen, Hindistan, İsrail ve İrlanda örnekleri incelenecektir.

Aşamalı anayasa yapımı yönteminin araçları

İrlanda, İsrail ve Hindistan’da anayasayı yapanlar anayasa yapımına, iç çatışmaları yatıştırma ve karşıt devlet görüşleri arasında köprü kurma umuduyla başladılar. Fakat anayasalarının temel kurucu unsurları üzerinde mutabakata ulaşmanın imkânsızlığı, kurucuların, ideolojik tartışmaları çözüme kavuşturma konusunda anayasal alanın sınırlarının farkına varmalarını sağladı. Kurucular, yeni kurulan devlet üzerindeki karşıt görüşler arasında herhangi bir kesin tercih yapmanın kırılğan demokratik düzenin istikrarını bozabileceğinin farkına vardılar. Sonunda, anayasanın kurumsal çerçevesini yaparken kullandıkları metot ile kurucu unsurlarını belirlerken uyguladıkları metodu ayırttılar. Anayasa ile oluşturulan kurumsal yapı için kesin bir yöntem uygularken, anayasanın sembolik ve kurucu yönlerini belirlerken kesin olmayan, anayasa ile rakip görüşleri devleti destekleyen ortak değerlerle kuşatan bir yöntem uyguladılar. Hindistan’da, devletin seküler karakteri ve Hindistan milli dili üzerindeki çatışmaların üstesinden iki tarafı da yatıştıran anayasal düzenlemelerle gelindi. İrlanda’da, İrlanda milliyetçiliği ve bağımsızlığı ile İngiliz kontrolü üzerindeki anlaşmazlık, birçok çatışmalı ve çelişen hükümlerle 1922 Anayasası’nda temsil edildi. İsrail’de ise devletin dini ve seküler anlayışı üzerindeki derin bölünmeler şekli bir anayasa yapmaktan kaçınılmasını sağlarken, devlet kurumları maddi düzenlemelerle hayata geçirildi.

Bu tarz aşamalı anayasa yapımı yöntemleri izlenerek kurucular – açık veya zımnî olarak – çatışmalı konular üzerindeki kararı, parlamentoda veya mahkemede yapılacak siyasi müzakerelere bıraktılar. Bu tarz bir aşamalı yaklaşım, yarışan devlet anlayışları arasında kesin bir karara varmak yerine toplumu kutuplaştıran farklılıkları yansıtan bir anayasanın kabulünü sağladı.

Makalede tartışılan üç örneğin de ortak bazı yönleri olmasına karşın – bütün örnekler İngiliz hukuk sistemi ve parlamenter sisteminin mirasına sahiptir ve hepsi bağımsızlık anında bölünmüştür – İrlanda, Hindistan ve İsrail anayasal anlaşmaları farklı jeo-politik koşullarda yapılmıştır. Benzersiz anayasal maceraları, neden tek bir anayasa yapımı yöntemini benimsemeyip kendine özgün bir yöntem izlediklerini açıklamaya yardım etmektedir. Aşamalı anayasa

yapım yönteminin temel özelliklerini açıklamadan önce kısaca üç ülkenin geliştirdiği farklı anayasal stratejilerden bahsedeceğim.

İsrail’de gayri-resmi oydaşmacılık

İsrail, bağımsızlığını ilan ettikten iki yıl sonra Temmuz 1950’de, şekli bir anayasa yapımından imtina eden bir strateji uyguladı. Bunun yerine Knesset, sonunda tek bir anayasal belgeye dönüşecek olan Temel Kanunlarla anayasanın aşamalı bir şekilde yapılmasına karar verdi (Knesset Records 1950: 1743). Yıllar geçti ve İsrail, birçoğu zaten kurulmuş olan kurumsal düzeni ilgilendiren on bir Temel Kanun kabul etti.⁶ Ancak şekli bir anayasa yapmaktan kaçınma yöntemi, kurucuların üzerinde anlaşılmadığı en önemli konu olan Yahudi devleti karakterini çözümsüz bıraktı.

Knesset’in yeni kurulan devlet için yeni bir anayasa yapmaktan kaçınması kararını açıklayan çeşitli argümanlar vardır (Strum 1995: 83 – 104; Shapira 1996: 31 – 3). Bu açıklamaların çoğunluğu, anayasa üzerindeki müzakerelerin en temel tartışılmalı noktasının Yahudi devleti üzerindeki dini ve seküler anlayış farklılığına dayandığı üzerinde mutabakata varmaktadır. Sürecin ilk on yıllarında, İsrail nüfusunun yüzde yirmisini oluşturan Yahudi olmayan azınlık, İsrail ulusunun bir parçası olarak görülmedikleri için, “Yahudi halkının” üzerinden tanımlanan anayasal tartışmalara katılmadı.⁷ Bu nedenle anayasal tartışmalar, İsrail hukukunun kaynakları ve Yahudi dini geleneği ve devlet kurumları arasındaki ilişki ve Yahudi nüfusunu ilgilendiren konular merkezinde kaldı. Seküler Siyonist taraf din ve devleti ayırmayı amaçlarken, dini kesimler devlet düzeni ve kurumlarında Yahudi dini geleneğini temel almayı amaçlıyorlardı. Dini ve seküler devlet vizyonları arasındaki bu derin anlaşmazlık Knesset’teki 1950 yılı içerisinde yapılan anayasa tartışmalarında belirgin olarak ortaya çıktı. Knesset’teki Ortodoks milletvekilleri seküler bir anayasa yapmanın tehlikeli bir *kültürler savaşına* (*Kulturkampf*) sebep olabileceği konusunda uyarılarda bulundular (Knesset Records 1950: 744; 812).

Dini gruplar potansiyel bir istikrar bozucu olarak “kültürlerin savaşı” öngörüsünün, yeni kurulan devletin kırılganlığından haberdar olan İsrail’in seküler liderliği tarafından hafife alınmaması kanaatindeydiler. İsrail, beş komşu ülkeyle yaptığı on sekiz ay süren bir savaştan sonra yeniden yapılanma sürecindeydi. Devletin önceki ve sonraki kuruluşuna yönelik Arap tehdidine ek olarak, Yahudi seküler liderliğin otoritesini yıkmaya yönelmiş aşırı dinci ve milliyetçi gruplar tarafından izole edilmiş şiddet örnekleri yahut potansiyel şiddet tehlikesi kendisini göstermekteydi. 1948 yılında, paramiliter bir organizasyon olan *Irgun* kendi gemilerini ve askerlerini gemiyle İsrail’e sokarak, İsrail

⁶ 1958 ve 1992 arasında kabul edilen sekiz temel kanunda, Knesset, hükümet, yargı, başkan vs. gibi devletle ilgili meseleler düzenlendi. Buna ek olarak bir Temel Kanun Kudüs şehrinin İsrail’in başkenti olduğunu düzenler (1980), ve sonradan kabul edilen iki Temel Kanun, İnsan Onuru ve Çalışma Hakkı ve Özgürlüğü temel haklarını düzenler (ikisi de 1992 yılında kabul edilmiştir).

⁷ İsrail vatandaşlığı hakkında kritik tartışma için, bkz. Shafir ve Peled (2002). Son yıllarda İsraili Filistinliler İsrail topluluğunun karakteri üzerinde karar almak için büyük katılım talep ettiler ve bir çok anayasal teklif yayınladılar. Bu teklifler hakkındaki tartışma için bkz. Jamal (2008).

Savunma Kuvvetlerinden (İsraili Defence Force, IDF) kendi özerklik kazanmaya çalıştı. Irgun'un paralel bir ordu haline gelmesini engellemek için, IDF *Altalena* gemisini vurdu ve batırdı (Horowitz and Lissak 1978: 189). İstikrara yönelik tehdide bir diğer örnek 1951 yılında ortaya çıktı. Kadınların askere alınması için yasa tasarısı hazırlığını protesto etmek amacıyla Knesset'i bombalamayı planlayan bir grup Ortodoks genç (*Brit Kanaim*) polis tarafından tutuklandı (Horowitz and Lissak 1978: 429).

Knesset'in anayasa yapmaktan kaçınma kararı devletin Yahudi kimliği üzerinde meydana gelebilecek bir doğrudan çatışmayı engelledi.⁸ Yazılı bir anayasanın yokluğunda devletin oluşum sürecinde İsrail'deki dini ve seküler kamplar, bir kısmı olağan yasama faaliyeti, bir kısmı gayrı-resmi gelenek ve uygulamalarla kristalize edilen oydaşmacı anlaşmalarla yönetildi (Don-Yehiya 1999: 44 – 5; Lijphart 1977: 118). Bu anlaşmaların en göze çarpanı, belli konularda din ve devlet ayrılığını kabul etmeyen *dini satatük*odur. Buna göre kamu kurumlarında Sabbath ve Yahudi beslenme kurallarının (Kosher food) geçerli olması, aile hukuku (evlenme ve boşanma) meselelerinde dini mahkemelerin münhasır yargılama yetkisi ve Yahudiliğe geçiş yapmada Ortodoksların tekeki kabul edilmiştir.

Bugün, bağımsızlıktan altmış yıl sonra, İsrail toplumu din ve seküler-liberal devlet vizyonu arasında köprü kurmaktan oldukça uzakta durmaktadır. 2003 ve 2006 arasında Knesset Anayasa Hukuk ve Adalet Komitesi en kapsamlı anayasa taslağı girişimini İsrail Devletinin “geniş rızasıyla” başlattı. Ancak henüz tutarlı bir anayasa teklifi yerine, mevcut anlaşmazlıkların ölçütlerini tanımladı (Anayasa Geniş Rıza Raporu 2006). Kabul etmek gerekir ki ortak normlar ve değerler üzerinde arzu edilen geniş uzlaşısı halen mevcut değildir. Knesset, anayasa yapımına aşamalı yaklaşımını devam ettirerek halen çatışmalı anayasal kararları geleceğe ertelemektedir.

Hindistan'da yapıcı belirsizlik

Hindistan, kuruluştaki dilemmasını maddi bir anayasa yapmaktan kaçınarak çözen İsrail'den farklı olarak, yazılı bir anayasa yapmama ihtimalini hiçbir zaman göz önünde bulundurmamış. Bunun yerine Hindistan anayasasını hazırlayanlar, kurucu meseleler üzerindeki hassas çatışmalı noktalarda kesin ve açık kararlara varmayı engellemek amacıyla yapıcı belirsizlik stratejisini benimsediler. Bu stratejiyi açıklamak için iki özel sorun kullanılabilir: Hindistan'ın resmi dil sorunu ve herkes için geçerli Tek Medeni Kanun Sorunu. İki sorunda da, anayasayı hazırlayanlar kesin kararlardan kaçındılar ve bu tartışmalı konular üzerindeki tartışmaları gelecekteki siyasi kurumlara bıraktılar.

1947 yılında Hindistan'ın büyük sosyal çeşitliliğine rağmen ortak bir ulusal kimlik inşa etme, bağımsızlıktan sonraki liderlerin en büyük siyasi hedeflerinden biriydi (Khilnani 1999). Aralık 1946 ve Aralık 1949 yılları arasında anayasayı hazırlarken, bu siyasi hedefi anayasal bir formülün hukuki diline dönüştürmek Hindistan Kurucu Meclisi için en önemli mücadele olmuştur. Pakistan'dan ayrıldıktan hemen sonra Temmuz 1947'de Hindistan, etnik, dini,

⁸ Knesset'in 120 üyesinden on altısı dini partileri temsil ederken, elli milletvekili Harari Çözümü için oy kullandı, 38 ret, üçü katılmadı ve on altısı çekimser kaldı.

kültürel, dilsel ve sosyo-ekonomik açıdan dünyada en çok çeşitliliği barındıran ülkeldi. Dilsel açıdan, ülkede bir milyardan fazla insan on sekiz farklı dil konuşmaktaydı ve bu dillerden hiç biri nüfusun çoğunluğu tarafından konuşulmuyordu. Lehçelerin sayısı ise yedi yüzü geçmekteydi (Austin 1999: 25).⁹ Dini açıdan, nüfusun yüzde on ikisi Müslümandı. Bu oranla dünyadaki en büyük üçüncü Müslüman nüfusunu barındırmaktaydı. Buna ek olarak, anayasanın hazırlanma sürecinde Hindistan Kurucu Meclisinin liderleri, ayrılığın geçici olduğuna ve hazırlanan anayasanın Hindistan ve Pakistan'ı tekrar birleştirebileceğine inanmaktaydı (Brecher 1959: 378).

Hindistan'ın ulusal dili üzerindeki tartışmalar anayasa hazırlama sürecinin üç yılı boyunca sürdü. Bu süreç kurucuların, tek dilli Avrupa ulus devletinden sonra biçimlenen milliyetçi tutkuları ve Hindistan'ın yaşayan farklı diller gerçeği arasındaki çatışmayı ortaya koymuştur. Bu çatışmanın belirsiz çözümü, devletin bu sorun karşısındaki hareket tarzını açıkça tanımlamayı, ulusal dil seçeneğini ileri siyasi kurumlara bırakarak mümkün olmuştur. Kurucu Meclis, Hindistan için ulusal bir dil belirlemek yerine, "bütün resmi işlerde" İngilizcenin yanında (madde 351) Hindi dilini de "Birliğin resmi dili" olarak düzenlemiştir (madde 343). Buna ek olarak on dört dil daha, resmi işlerde kullanılmak üzere anayasa tarafından tanınmıştır.¹⁰ Ayrıca Parlamento komisyonun on beş yıllık "ara dönemden" sonra bu sorunu tekrar gözden geçirmesine karar verilmiştir (madde 344).

Bu "geçici" çözüm, o zamandan beri kalıcı bir çözüme dönüşmüştür. Bağımsızlıktan sonraki yıllarda, İngilizce bürokratik ve özel idari işlerde en geniş kullanılan dil haline gelmiştir (Kaviraj 1992). Ancak bu 1960'lı yıllarda Hindi dilini konuşmayan eyaletlerde şiddetli ayaklanmalar olmuştur. Bu nedenle Parlamento, ulusal dil üzerinde hukuki bir karara varma idealinden vazgeçmiştir (Brass 2005).

Hindistan Kurucu Meclisi'nde bununla ilgili bir tartışma da bölgesel diller ve dilsel bölgelerin statüsü merkezinde gerçekleşmiştir. Madde 3'te gelecekteki Parlamentoların, basit çoğunlukla eyalet sınırlarını yeniden belirleyebileceği hükme bağlanmıştır. 1955 yılında Parlamento Eyaletler Yeniden Yapılanma Komisyonu kurmuş ve Hindistan eyaletlerini dilsel toplumlara göre yeniden şekillendirmiştir (Brass 2005).

Buna benzer belirsiz anayasal strateji, Kurucu Meclis'te gürültülü tartışmalara neden olan, Tek Medeni Kanun ve kişiler hukukunun sekülerleşmesi sorunu üzerinde uygulanmıştır. Kurucu Meclisin belirsiz bir düzenleme kabul etmesinin temel nedenleri arasında ayrılıkçı hareketlerden sonra Hindistan'da

⁹ Karşılaştırıldığında, diğer çok dilli federasyonlar daha az karmaşık probleme sahiptirler. Pakistan ve İsviçre'de büyük nüfusların konuştuğu sadece üç dil mevcutken Kanada'da bu rakam iki. Ancak burada nüfusun kapsamı da önemlidir. İsviçre'nin nüfusunun altı milyonu az çok Hindistan'ın en küçük eyaleti Kerala'ya benzer. Ayrıca, İsviçre kantonlarının çoğunluğu tek dillidir. Bu nedenle, İsviçre, bütün büyük dillere resmi dil statüsü vererek sorunu çözmesi Hindistan'da mümkün olmayabilir. Austin 1999:269.

¹⁰ Karşılaştırmak için, Sri Lanka'da Sinhalese siyasetçilerinin karşı duruşu İngilizcenin devlet postasında bağ kurucu dil olmasını engelledi ve yıkıcı sonuçlara sebep oldu. Ortak görüş, bu kararın "Tamil ayrımcılığının 1940'larda dünyanın en büyük kanlı çatışmalara dönüşmesinde sebep olan" tercihlerden biri olduğunu savunur. Linz, yayımlanmamış yazı: 94.

kalmaya karar veren Müslümanların karşılaştığı muazzam belirsizlik ve onlara kültürel kimliklerinin anayasayla korunacağına dair güvence verme ihtiyacı yer alıyordu. Kurucular, hukuki olarak bağlayıcı olmayan medeni ve laik herkes için geçerli Tek Medeni Kanun'a anayasada yer verdiler (madde 44). Bu düzenleme anayasanın sorgulanamaz (değiştirilemez) maddelerinin yer aldığı, Sosyal Politikalar için Prensip Yönergesi bölümünde yer alıyordu. Anayasadaki diğer bölümlerin aksine, bu bölümdeki maddeler, hiçbir mahkeme tarafından yargılanamıyordu.

Sonuç olarak, 1955-1956'da Lok Sabha (Hindistan Parlamentosu) Tek Medeni Kanun'un farklı dini topluluklara uygulanması için üç düzenleme yürürlüğe koydu. Hindu Hukuku devlet tarafından sekülerleştirilirken, doğası gereği ataerkil olan İslam Hukuku Müslümanlar için geçerli olmaya devam etti (Galanter 1989: 155).

Böylece, Hindistan Anayasasını hazırlayanlar, dilsel ve dini alanlarda alınan kararlarla, çatışmalı konularda devrimci bir yöntem izlemek yerine aşamalı bir prensip izleyerek esnek bir anayasal yaklaşım sergilemişlerdir. Kurucular, çatışmalı konular üzerinde kesin ve açık kararlardan kaçınmayı tercih etmiş ve bu konuların çözümünü gelecek siyasi kurumlara bırakmışlardır.

İrlanda: sembolik tutarsızlık örneği

İrlanda'nın 1922 tarihinde hazırlanan anayasası, önceki iki örnekten önemli ölçüde ayrılmaktadır, zira Bağımsız İrlanda Cumhuriyeti'nin siyasi liderleri anayasanın hazırlanmasında tam bir bağımsızlığa sahip değillerdi. İngiltere, İrlanda'nın İngiliz Milletler Topluluğu'na kesintisiz bir şekilde bağlılığını ısrarla talep etmekteydi. Her şeye rağmen anayasa, demokratik bir şekilde oluşturulmuş olan *Dail Eireann* (İrlanda Meclisi) tarafından kabul edilmiş ve birçok aşadan İrlanda'nın uzun soluklu demokratik düzenini kurmuştur.¹¹

İrlanda İç Savaşı sırasında ortaya çıkan anayasa üzerindeki ihtilaflar ve bu doğrultuda yapılan görüşmeler, İrlanda milliyetçiliği ve egemenliği konusunda hem İrlandalıların hem de İngilizlerin görüşlerini içeren çelişkili ve tutarsız bir belgenin yazılması ile sonuçlanmıştır. Bu tutarsızlık örneği, İngiliz Milletler Topluluğu'nun zayıflaması ve Topluluğun kurumlarının içinin boşaltılması ile birlikte, daha kristalize olmuş tutarlı bir anayasal kimliğin oluşmasına sebep olmuştur.

Anayasanın hazırlanması sürecinde Bağımsız Cumhuriyet'in geçici yönetimi, aşırı Cumhuriyetçiler ve İngiliz hükümeti arasında sürdürülen üçlü görüşmeler, egemenlik ve İrlanda milliyetçiliği kavramlarından ne anlaşılması gerektiği soruları etrafında dönmüştür (Kissane 2005). İngilizler, taca olan sadakatin belirtildiği hükümlerin olması gerektiğinde ısrar ettiler. Bunun aksine İrlandalı Cumhuriyetçiler ise anayasanın açıkça İrlanda egemenliğini ve bağımsızlığını ifade etmesini talep etmekteydi.

¹¹ İrlanda Anayasa'sı ile ilgili en önemli hukukçu ve yazar İrlandalı J.M.Kelly'nin kelimeleriyle, "bugün hukukumuzun tüm dalları şekli olarak geçerliliklerini 1937 Anayasası'ndan almakla birlikte bu kanun ise daha çok o zaman için oldukça yılanmış ve tanıdık bir mahsulden olan şarabın şişeye yeniden doldurulmasına benzetilebilir." (1922 Anayasası'na atıfla) Hogan ve Whyte 2003: ix.

Bir yıl süren yoğun tartışmalar, hem İngilizlerin hem de İrlandalıların birbiriyle çelişen taleplerini birleştiren tutarsız bir anayasanın yazılması ile sonuçlandı. Açık olmak gerekirse bu anayasa yapım süreci, iki tarafın yarışan görüşlerinin bir uzlaşısı ile sonuçlanmamıştır. Bu sebeple anayasa, daha çok iki tarafın üzerinde ısrar ettiği hükümler bulunduran ve dolayısıyla birbiriyle çelişkili hükümleri ihtiva eden bir metin halini almıştır. Örneğin anayasanın ikinci maddesi, “devletin ve İrlanda’daki tüm yasama, yürütme ve yargı gücünün İrlanda halkından kaynaklandığını” açıkça ifade etmektedir. Buna rağmen anayasanın başka maddeleri ise devlet başkanlığına atfen İngiliz Kralı’ndan bahsetmektedir. Başlangıç kısmı ise, milliyetçi İrlanda söylemleri ile anayasayı Anglo-İrlanda Sözleşmesine tabi kılan İngilizler tarafından dayatılan hükümlerin bir birleşimi niteliğindedir. Bu çelişkili hükümler ışığında anayasanın gerçekten Anglo-İrlanda Sözleşmesine tabi olup olmadığı anlaşılammaktaydı. Zamanın hukukçuları, İrlanda Anayasası’nın hem “üstün” hem de “bağımlı” olmasından kaynaklı karmaşık bir yapı sergilediğini belirtmişlerdir (Saunders 1924: 340-5; Kohn 1932, 80).

İrlanda Anayasası’nın hazırlanmasında, derin görüş ayrılıklarından doğan vir birbiriyle yarışan görüşlerin birleştirilmesini öngören “sembolik tutarsızlık” yöntemi kullanılmıştır. Üzerinde ihtilaf bulunan kurucu nitelikteki konular üzerindeki tercih ve kararlar ertelenmiş ve bu şekilde siyasal ve sosyal şartların olgunlaşması beklenerek bu tercihlerin gelecekte daha kolay yapılmasına izin verilmiştir. Bu, Michael Collins’in Anglo-İrlanda Sözleşmesi ve anayasayı tam bağımsızlığın kazanılması yolunda bir sıçrama tahtası sayan görüşünün özüydü. (Collins 1922: 37-8). Collins anayasaların, bir sürecin sonucunu değil fakat başlangıcını simgelediğine inanıyordu. Bu yüzden siyasal şartların da zorlayıcı şartları altında, bir anayasanın, başkaca siyasal gelişmeleri engellemek-tense bu gelişmelere kapı açacak şekilde kolaylaştırıcı ölçüde bir tutarsızlıkta olması gerekmektedir.

Gerçekten de tarih, Collins’in öngörülerini teyit etti. İrlanda Anayasası’na hâkim olan sembolik ve gerçek tutarsızlık, siyasal alandaki aktörlerin İrlanda’nın geleceğinde belirleyici bir rol üstlenmesinde etkili oldu. Nihayetinde İrlanda’nın bağımsızlığı ve egemenliğine ilişkin anayasadaki resmi ifadeler siyasi bir gerçeklik haline almış ve 1923 yılının Eylül ayında, anayasanın yürürlüğe girmesinin üzerinden henüz bir yıl bile geçmemişken Bağımsız İrlanda Cumhuriyeti, tam bağımsız bir üyesi olarak Milletler Cemiyeti’nin bir parçası olmuştur. Anayasa’nın yazılmasından on beş yıl sonra ise anayasa, monarşiye atıfta bulunan tüm sembollerden arındırılmıştır.

Aşamalı Yaklaşım

Üçü de derinden bölünmüş toplumlar olan Hindistan, İrlanda ve İsrail, anayasa yapım süreçlerinde kurucu nitelikteki konularda karşılıklarına çıkan problemlerle aşamalı yaklaşımı benimseyerek baş etmişlerdir. Net ve kesin tercihlerde bulunmak yerine Hindistan, İrlanda ve İsrail’deki anayasa koyucular ihtilafli konuları anayasal alandan siyasal alana transfer etmişlerdir. Uygulanan yöntemin şekli, her ülkedeki farklı siyasal gerçeklikler doğrultusunda şekillenmiştir. İsrail örneğinde uzlaşmaya varmadaki acizlik, anayasanın hazırlanması sürecinin ertelenmesi ile neticelenmiştir. Hindistan’da ise, bir anayasa hazırlanmış fakat bu anayasa, ihtilafli meseleleri açıkça erteleyen hükümler içer-

miştir. İrlanda'da ise, kararların dahi ertelenmesi üzerinde anlaşılammış, zira tüm taraflar belli bazı hükümlerin anayasaya dâhil edilmesinde ısrar etmiştir. Sonuçta İrlanda Anayasası, birbiriyle çelişen ifadeleri içinde barındıran tutarsız bir belge olarak şekillenmiştir.

Bu üç yöntem arasındaki farklara rağmen, üç yöntem de anayasa yapımında aşamalı yaklaşımı benimsemişlerdir. Kurumsal konular söz konusu olduğunda verilen kararlar net, kesin ve ekseriya çoğunlukçu idi. Örneğin devlet yapılanması ve güç dağılımı gibi konularda anayasalar (ya da İsrail örneğinde Temel Kanunlar) açık ve netteler. Bunun aksine aşamalı yaklaşım ise anayasa koyucular tarafından, din ve devlet arasındaki ilişki ya da milli kimliğin tanımlanması gibi kurucu nitelikteki meselelere ilişkin ihtilaflardan kaçınmak amacıyla benimsenmiştir. Aşamalı yaklaşım, anayasa yapım sürecine hâkim olan genel kanaatten dört temel hususta ayrılmaktadır:

1. Anti-çoğunlukçuluk

Yapılan tartışmalardaki küçük farklılıklara rağmen, her üç örnekte de anayasa koyucular çoğunlukçuluğun, devletin en temel normları ve esas amaçları üzerindeki ihtilafların çözümünde yetersiz kaldığını fark etmişlerdir. İhtilafların bu denli yoğun olduğu bir ortamda anayasa koyucular, anayasalar hakkında karar verilirken çoğunlukçu metotlardan ziyade uzlaşya dayalı metotların benimsenmesi gerektiğini kabullenmişlerdir.

İsrail ve Hindistan'da anayasalara ilişkin yapılan tartışmalarda, karar alma sürecinde çoğunlukçu metodun benimsenmesi fikrine karşı iki argüman ileri sürülmüştür: faydacı görüş ve uzlaşmacı görüş. Yarışan görüşlerin hararetli savunmaları ışığında oy çokluğuna karşı çıkan faydacı yaklaşım bu görüşünü, oy çokluğuna dayanılarak verilmiş ve azınlıkları da etkileyen bir kararın ancak ihtilafın alevlenmesi ve demokratik düzenin sarsılması ile sonuçlanacağı şeklinde gerekçelendirmektedir (Knesset Records 1950:812; India's *Constitutional Assembly Debates* (CAD) CAD vol. IX:1315). Meşru bir anayasanın, anayasada yerleşik olan amaç ve kaidelere ilişkin olarak yalnızca çoğunluğun fikri veya menfaatine değil, geniş bir halk desteğine dayanması gerektiği üzerinde mutabakat sağlanmıştır (Knesset Records 1950: 1267; CAD vol. VII: 543).

İrlanda'da ise, anayasa yapımı sürecinin bir ilkesi olarak çoğunlukçuluk üzerindeki tartışmalar, bu konunun Anglo-İrlanda Sözleşmesi ile iç içe geçmiş olmasından dolayı başka bir perspektiften yürütülüyordu (Bourke 2003).

Sonuç olarak her üç örnekte de anayasayı hazırlayanlar demokrasinin sadece çoğunluğun egemenliği şeklinde anlaşılamayacağını; toplum, onun en yüksek değerleri ve taahhütleri üzerindeki kesin tanımlamalar hakkında verilecek kararların geniş çaplı bir uzlaşya dayanması gerektiğini idrak etmişlerdir. Milli kimlik konusuna ilişkin olarak anayasanın hazırlanması aşamasında geniş çaplı bir uzlaşma mümkün değilse eğer, bu kavramın aşamalı bir şekilde tanımlanması için daha geniş bir zaman aralığına ihtiyaç duyulduğu anlamına gelmektedir.

2. Anayasa yapımında “devrimci olmayan” yaklaşım

Üzerinde ihtilaf bulunan konuların karara bağlanmasını gelecekteki siyasi kurumlara bırakan anayasa yapımcılar, böylelikle anayasalarla devrimler arasındaki bağlantıyı kırmış oldu. Anayasanın kabul edilmesine bağlı olarak ortaya çıkan radikal değişiklikleri kontrol etmek maksadıyla anayasalar ile zaman arasındaki bağlantıya ilişkin yeni bir anlayış geliştirdiler.

İrlanda, İsrail ve Hindistan’daki anayasa yapımcıları, anayasa yapım sürecine ilişkin sorunları doğrudan ve açık bir şekilde ele almışlardır. Söz konusu meseleyi, bölünme sürecinde bulunan bir toplumda anayasa yapımının zamanlaması ile sınırlandırmamak gerekir. Daha net olmak gerekirse söz konusu anlaşmazlık, anayasanın daha çok devrimci bir anı mı yoksa aşamalı siyasi ve sosyal değişimle bağlantılı olarak evrimci bir sürecin başlangıcını mı temsil ettiği sorusu ile sınırlı değildir. Üç örnekte de anayasa yapımcıları, anayasanın yapılmasına ilişkin, devrimci ve radikal bir algıdan ziyade aşamalı bir yaklaşımı benimsemişlerdir. “İki yüzyılda bir karşılaşılan bir fırsat” değil, “bir sıçrama tahtası”, “Karışıklık zamanında meseleyi zorlama” değil fakat gerekli şartların olgunlaşması için sabırlı bir bekleyiş (Knesset records 1950; 1277; CAD vol. IX: 1457), aceleci değil bilgece bir gidişat (CAD vol. VII: 543.). Anayasa yapım denklemine uzun vadeli bir bakış açısının kazandırılması, derinden bölünmüş toplumlarda anayasanın üzerinde ihtilaf bulunan kurucu yapı taşlarına ilişkin kararların verilmesi, siyasi kurumların bu konuları daha sonraki bir gelecekte çözmeleri için ertelenmesini sağlamıştır.

3. Biz bölünmüş insanlar: var olan uyumsuzlukların temsilcileri

Aşamalı anayasa yapım yöntemi, farklı kesimlerin birbirinden farklı görüş ve inançlarını bir araya getirmek suretiyle, devletin karakteri üzerinde derin ihtilafların var olduğu bir ortamda anayasa yazımındaki zorlukların üstesinden gelinmesine olanak sağlamaktadır. Gerilimi kat’i bir şekilde çözmek yerine aşamalı yaklaşım benimsenerek yazılan anayasa, ihtilafın tüm taraflarını sürece dâhil etmektedir. Devletin özünde var olan sorumlulukları ve nihai amaçları üzerine yapılan tartışmaları bıçakla kesilmiş gibi kesin kararlarla sona erdirmek yerine aşamalı yaklaşımla yazılmış anayasa, çelişkili görüşlerin ve ilkelerin yavaş ve aşamalı çözümünü geleceğe ertelemektedir.

Bu arada, “devlet” hakkında birbiriyle çakışan görüşleri kapsayan aşamalı anayasa yapımı algısı, yine de kurucu özelliklerine ithafen temel fonksiyonlarının “anayasaların salt devlet kurumlarının yapılanmasını belirlemekten ibaret olmadığı, aksine devletin kimliğinin ifade edildiği bir belge” olduğu görüşünü benimsemektedir. Halkın gözünde meşru olarak algılanabilmeleri için anayasaların, devletin özünde var olan sorumlulukların ve nihai amaçları üzerinde toplumsal bir uzlaşmayı yansıtmaları beklenmektedir. Anayasaların bu kurucu nitelikteki fonksiyonları, “biz ...halkı” ifadesinin homojen bir toplumda ortak milli ve kültürel zeminin ifade edilebildiği milli devletlerde kolayca yerine getirilebilmektedir. Benzer bir şekilde liberal çok milletli ya da çok kültürlü devletlerde de şekli bir anayasa, ortak bir vatandaşlık duygusuna atfı ifade etmektedir. Güçlü ve zayıf ortak kimlik anlayışları dışında, bu tarz bir anayasanın ne tür bir uzlaşma sergileyebileceği sorgulanabilir.

İsrail, Hindistan ve İrlanda anayasaları, anayasaların kurucu nitelikteki fonksiyonlarına ilişkin genel kuralın, şiddetli bir fikri bölünmüşlüğü yaşandığı durumlarda dahi geçerli olduğunun bir göstergesi olmuşlardır. Derinden bölünmüş toplumlarca benimsenen anayasalar bile, tıpkı diğer örneklerde olduğu gibi kendilerini yazan “toplumun” kimliğini yansıtmaktadırlar. Bunu da basitçe anayasa yazımı esnasında var olan halkın kimliğini yansıtmakla gerçekleştirmektedirler, ki bu da bölünmüş bir kimliğe sahip olan halk anlamına gelmektedir.

Bildiğimiz üzere karmaşık ve bölünmüş toplumlar, karmaşık ve bölünmüş anayasalar hazırlarlar. Ortak değerlerin ve kuralların olmadığı bir yerde, aşamalı yaklaşım benimsenerek hazırlanmış olan anayasa, devlete olan güveni sağlayacak asgari paydayı temsil etmektedir. Bu asgari payda, “biz, bölünmüş olan toplum, devletin kutuplaşmış olduğunu ve temel meseleler üzerinde anlaşmazlık olduğu gerçeğinde hemfikiriz” şeklinde ifade edilebilir.

4. Kararların siyasi alana aktarılması

Devletle ilgili farklı görüşler hakkında kesin kararlar vermekten sakınmakla aşamalı yaklaşım benimsenerek yazılacak anayasa, kurucu nitelikteki meselelerin çözümünü gelecekteki siyasi kurumların tasarrufuna devretmiş olmaktadır. Başka bir deyişle, derinden bölünmüş toplumlardaki anayasa koyucular, ihtilafı konuları anayasal ortamdan olağan siyasi alana ihraç etmektedirler.

İhtilafı meselelerin anayasa yapım sürecinden anayasa yapımının sonrasına ertelenmesi hiçbir şekilde ihtilafı konuların daimi bir şekilde bastırıldığı anlamına gelmemektedir. Aksine bu makalede bahsi geçen ve anayasa yapımında aşamalı yaklaşımı benimsemiş olanlar, olağan siyasal alanda Stephen Holmes tarafından “gag-rules” olarak ifade edilen tehlikenin farkında olmuşlardır (Holmes 1993: 56-8). Amaçları siyasi gündemi daraltmak değil, aşırı bir hassasiyetin bulunduğu konular hakkında kesin bir hükme varmaktan kaçınmak olmuştur. Söz konusu konuların çözülmesi için uzun soluklu kamusal ve siyasi tartışmaların yapılmasına ihtiyaç duyulduğunun farkına varmakla, bu konuların görünürde çok daha esnek bir ortam görüntüsü veren olağan siyasal alana yönlendirilmesini sağlamışlardır. Bu hususta ihtilafı konuların gelecek siyasi görüşmelere ertelenmesinin gerçekten de sürece bir esneklik sağlayıp sağlamayacağı sorusu akla gelebilir.

Potansiyel Riskler

Aşamalı yaklaşım, kurucu nitelikteki meselelerin çözüme kavuşturulmadığı durumlarda demokratik bir anayasanın hazırlanmasına gerçekten de uygun ve gerekli bir alternatif teşkil edebilir. Fakat bu yöntemin derinden bölünmüş toplumlarda uygulanması birtakım tehlikeleri de beraberinde getirmektedir. Son bölümde bu olası tehlikelerden üçü üzerinde durulacaktır.

1. Olası Aşırı Katılık Riski

İhtilafı fikri meseleler hakkında değişmez kararlar vermekten sakınan İsrail, Hindistan ve İrlanda’daki anayasa koyucular, bu konular hakkında ka-

rar verilmesini daha esnek bir alan olan olağan siyasi arenaya havale ettiklerini düşünmüş olabilirler. Anayasa hakkında yapılan tartışmalar sırasında liderler kararların siyasal alanda, değişen toplumsal uzlaşya bağlı olarak aşamalı bir şekilde tekâmül edeceğine inanmışlardır. Ne var ki, İsrail ve Hindistan anayasalarına ilişkin geçmişe yönelik yapılan bir çalışma, bu anayasaların hazırlayıcılarının esasen ihtilafli meseleleri daha esnek olan siyasi alana havale ettiklerini düşünürken aslında şekli bir anayasaya nazaran daha sert olarak nitelendirilebilecek maddi bir anayasanın hazırlanmasına sebep olduklarını göstermiştir.

Oydaşmacı düzenlemelere ilişkin yapılan temel eleştirilerden biri de bu düzenlemelerin hızlı bir toplumsal değişime “sistemantik sınırlar” çekmek yönündeki eğilimidir (Stepan 1986: 80). Bununla birlikte uzlaştırıcı nitelikteki düzenlemelerin gayri resmi olması, “katılık” kavramına ilişkin sorulara daha büyük bir önem atfetmektedir. İsrail’in bir Haklar Bildirgesi çıkarmaktaki acizliği ile Hindistan’ın ilk anayasal tartışmalarının üzerinden yarım asır geçmiş olmasına rağmen herkese uygulanabilecek bir Medeni Kanun’u yürürlüğe sokamamış olması, aşamalı yaklaşımın tabiatında olan bir katılığın göstergesi olarak yorumlanabilir. Benzer bir şekilde İrlanda’da, bağımsızlığın kazanılması ile birlikte adanın bölünmesi bir hakikat halini almıştır.

Bu sorunun, şekli anayasaların aksine anayasa değişikliklerine ilişkin açık düzenlemeler içermeyen maddi anayasaların sertliğine dair ilginç bir soruyu gündeme getirmektedir. Muğlak anayasal ifadeler, bu cihetleriyle mevcut durumun pekiştirilmesine kapı aralamaktadırlar. Anayasanın değiştirilmesine ilişkin bir usul öngörülmemiş olması, belli bir muhafazakârlıkla sonuçlanabilir.

2. Liberal Olmayan Olası Riskler

Aşamalı yaklaşım benimsenerek yazılmış anayasaların doğasından kaynaklanan bir diğer zorluk ise liberal ilkelerle ilişkilidir. Özellikle dini alana ilişkin muğlak anayasal ifadeler, anayasaların korumakla yükümlü oldukları varsayıldığı temel haklara ve liberal değerlere gölge düşürebilir. Bu özellikle feminist bir bakış açısından oldukça talihsiz bir durum olarak algılanabilir. Dini ve kültürel gelenekleri koruyan muğlak ifadedi anayasalar, kadın ve birey haklarını ihlal etmeye meyillidirler.

Hindistan’da herkese uygulanan bir Medeni Kanun’un dava edilemezliği ve onun tüm dini cemaatlere uygulanmaması yönünde alınan karar, evlilik, boşanma, nafaka, mülkiyete veraset, miras, velayet ve evlat edinme gibi aile hukuku konularının gelenekçi ve çoğu zamanda ayrımcılık gözeten dini otoritelerin tasarrufunda kaldığı anlamına gelmektedir. Anayasanın 44. madde kapsamında aile hukukunun sekülerleştirilmesine ve yeknesaklaştırılmasına yönelik direktifine rağmen devlet, açıklanmış olan bu hedeften sapmış ve kadın ile çocuk hakları yerini ataerkil ve cemaat çıkarlarına bırakmıştır (Agnes 2004: 95). 1985 yılında seküler “kişiler hukukuna” ilişkin olan *Shahbano* davası, yirmi yıl boyunca süren kamusal, siyasi ve yargısal uyuşmazlıkları tetiklemiştir. Bu davaya bakan Yüksek Mahkeme, 1973 tarihli Ceza Muhakemesi Kanunu’nun 125. paragrafına dayanarak boşanmış Müslüman bir kadının nafaka hakkını onaylamıştı. Ayrıca hüküm, yeknesak bir Medeni Kanun’un yürürlüğe girmesi yönünde bir çağrıya yer vermekte ve Müslüman kişiler hukuku hak-

kinda yorumlar içermektedir. Fakat tesis edilen bu hüküm İslami otoritelerce, Müslüman kimliğinin asimilasyonu ve tahrip edilmesiyle sonuçlanacak bir Hindu homojenitesine yol açacağı şeklinde algılanmış ve söz konusu karar milli bir krize yol açmıştır. Müslümanların hassasiyetini yatıştırmak amacıyla devlet, Müslüman kadınları Ceza Muhakemesi Kanunu'nun 125. paragrafının kapsamı dışında bırakacak regresif yasal düzenlemeler yapma yoluna gitti. Müslüman Kadın Hakları Bildirgesi (Boşanma Haklarının Korunması) 1986 yılında yasalasılmış olmasına rağmen günümüz Hindistan siyasetinin ihtilaflı ve coşkulu tartışma konuları arasındaki yerini korumuştur.

Benzer bir şekilde İsrail'de kadınlar daha ziyade geleneksel ataerkil hukuk sistemi tarafından ayrımcılığa maruz bırakılmaktadırlar. Örneğin Yahudi hukuku erkeklere eşlerine boşanma hakkı tanıyıp tanımayacakları konusunda takdir hakkı vermektedir. Bu doğrultuda mahkemeler binlerce İsraili kadını tekrar evlenme hakkından mahrum bırakıp erkeklerin daha lehine olan boşanma koşullarının kabul ettirilmesini veya nafaka ödemesinden kaçınmak için boşanma haklarını ellerinde tutmalarına olanak sağlamaktadır (Raday, Shalev ve Liban-Kooby 1995). Üstelik dine ilişkin var olan yasal düzenlemeler, kendilerini İsrail'de seküler olarak tanımlayan kesimin "din özgürlüklerini" de kısıtlar mahiyettedir.¹²Yüz binlerce İsraili, aile hukukuna ilişkin bir düzenlemenin eksikliğinden kaynaklı olarak resmen evlenememekte ya da boşanamamaktadır. Örneğin eski Sovyetler Birliği'nden İsrail'e göç etmiş olan ve *Halacha* tarafından hala Yahudi olarak benimsenmeyen ve başkaca bir dinle de ilişkilendirilmeyen göçmenler, Yahudi haham mercilerince "evlenmekten men edilmiş" olarak tanımlanmaktadırlar.

3. Kurumlararası İlişkiler Üzerinde Kutuplaştırıcı Etki

Seküler ya da din temelli "kişiler hukuku" gibi kurucu nitelikteki meseleler üzerindeki ihtilaflar, muğlak anayasal düzenlemelerin beraberinde getirdikleri bir diğer tehlike olan devletin yasama ve yargı kuvvetleri arasındaki kutuplaştırıcı etkisinin göstergesidirler. Oldukça tartışmalı konularda kararsız bir tutum sergileyen bir anayasa, her demokratik devlet düzeninde bulunan çeşitli kuvvetler arasındaki gerilimleri alevlendirecektir. Hindistan ve İsrail'deki gibi parlamenter sistemlerin karakteristiği, kişilerin temel haklarını korumaya daha meyilli olan bir Yüksek Mahkeme ile toplumun değişik kesimlerinin talepleri tarafından yönlendirilen yasama kuvveti arasındaki hassas dengede olduğu söylenebilir. Anayasadaki muğlaklığın bir neticesi olarak bu iki kurum arasındaki ilişkilerin giderek siyasallaşması, ikisinin de meşruiyetlerini ve etkinliklerini sarsacak bir çatışmaya sebep olabilir. Bu durumu Hindistan'da *Shahbano* davasının hemen akabindeki "geri adım atan" yasama hareketlerinde görmek mümkündür. Benzer bir durum ise 1996 yılında İsrail'de, Knesset'in mahkemenin *Mitrael* davasında vermiş olduğu kararı hükümsüz kılıp Meslek Edinme Özgürlüğü'nü değiştirdiği davada görülmektedir (Lerner 2004: 237-57).

Aşamalı yaklaşım benimsenerek yazılmış anayasaların devlet kurumlarının omuzlarına yükledikleri yük ve yarattıkları baskı, başarısız olmuş, başarısız

¹² 2008 yılının Ocak ayında yapılan bir ankete göre Yahudi İsraili'nin %51'i kendisini seküler, %30'u geleneksel, %10'u dindar ve %9'u Ortodoks olarak tanımlamaktadır. Ventura, Pipilov and Arian (2008).

olmakta olan veya istikrarsız devletlerde aşılması zor sonuçlar doğurabilir (Inbal ve Lerner 2007). İsrail, Hindistan ve İrlanda Anayasaları'nın göreceli başarısı, her üç ülkenin de güçlü devlet kurumları oluşturmuş olmalarından ileri gelmektedir. Devletin ve demokratik düzenin istikrarlı yapısına ciddi bir tehdit oluşturmadan çekişmeli konuların etkisini azaltmayı sağlayan enerjik ve profesyonel yasama ve yargı sistemleri inşa edebilmişlerdir. Ne yazık ki, istikrarsız ve başarısız olmakta olan devletlerde mahkemeler ve yasama organı bu meselelerle ilgilenmek için gerekli donanıma sahip olmayabilir. Bu bağlamda, çözüme kavuşturulmamış anlaşmazlıklar, anayasal alandan siyasi veya yargısal alana devredilmesi ile yeni düşmanlıkların patlak vermesine sebep olmakla, adeta patlamaya hazır bir bomba misali gibidirler.

Sonuç

Bu makale, devletin nihai amacı ve ortak değerleri üzerindeki ihtilafların çözümüne yönelik çözüm yollarını arttırmaya çalışmakla, gelişmekte olan bir alan olan “anayasa yapımına” katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Toplumun üzerinde anlaşmaya varamadığı kurucu nitelikteki hususlara ilişkin konuların ertelenmesi suretiyle, derinden bölünmüş toplumlarda aşamalı yaklaşımın ya “şekli” bir anayasanın yazılmasına ya da maddi bir anayasa ile işini görmesini sağladığını göstermektedir bu makale.

İç meselelerdeki derin anlaşmazlıklar bağlamında anayasa yapımının istikrarsızlaştırıcı etkisinden kaçınmak amacıyla her üç toplumdaki anayasa mühendisleri, devletin normatif ve sembolik temelini tanımlamaya yönelik görevi, gelecekteki siyasi organlara devretmişlerdir. Devrim zamanında anayasa yapmak yerine, değişimin yavaş yavaş gerçekleşmesi yönündeki görüşün bazı unsurlarını anayasa yapım sürecine dâhil ettiler. Lakin tartışmalı olan ve devletin niteliğine ilişkin kurucu nitelikteki konular söz konusu olduğunda ise, anayasa yapımcılar kesin kararlar vermekten kaçınmışlar ve bu kararları ertelemişlerdir. Kaçınma, yasal belirsizlik ve sembolik tutarsızlık yaratmak gibi stratejileri uygulayan anayasa yapımcılar, ihtilaflı konuları kökleşmiş anayasal alandan olağan siyasi alana transfer etmişlerdir.

Aşamalı yaklaşımla yazılan anayasa yöntemi, devlete dayanak teşkil eden ortak değerler ve kurallar üzerinde yoğun ihtilafların bulunduğu başkaca derinden bölünmüş toplumlarda yeni bir demokratik anayasanın hazırlanmasında ya da yeniden yazımında kolaylık sağlayabilir. Anayasada devlete ilişkin birbiriyle çatışan görüşlere yer verilmesi, geniş bir uzlaşuya dayanan anayasal meşruiyeti sağlayabilir.

Anlamli ve meşru bir anayasadan bahsedebilmek için elzem olan “rıza”, topluma anayasanın hazırlanmasında onun da bu süreçte katkıda bulunduğu ve anayasadaki “biz halkı”na dahil olduğu hissini verilmesi ile elde edilir. Derinden bölünmüş toplumlarda anayasal meşruiyet ve rıza, halkın kimliğinin olduğu gibi- yani bölünmüş bir kimlik olarak anayasaya yansıtılması ile sağlanır. Bu sayede aşamalı yaklaşım, anayasa ile kimlik arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışan özcü ve usulcü yaklaşımın da ötesine geçmektedir. Bir yandan anayasa, homojen bir birlik görüntüsü sunmaya çalışmak yerine toplumun içten bölünmüşlüğünü kabul eder. Öte yandan da, kimliksel meseleleri şahsileştirmek ve onları ihmal etmek ve anayasal alandan dışlamak suretiyle “gün-

demden silmemektedir” (Rawls 1996: 151). Aksine aşamalı yöntem, iç gerilimleri kabullenir ve muğlak bir dil kullanmak suretiyle anayasanın temelini oluşturan kurucu nitelikteki kural ve değerlere yönelik kararların verilmesini göz ardı etmez fakat onları gelecekteki bir vakte erteler.

Kaynakça

- Ackerman, Bruce A. 1991. *We the People: Foundations*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press.
- Ackerman, Bruce 1992. *The Future of Liberal Revolution*. New Heaven, CT: Yale University Press.
- Agnes, Flavia. 2004. ‘Law and gender inequality: the politics of women’s rights in India’, in Flavia Agnes (ed.), *Women and Law in India*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Akan, Murat. 2005. ‘The Politics of Secularization in Turkey and France: Beyond Orientalism and Occidentalism.’ PhD dissertation, Columbia University.
- Austin, Granville. 1999. *The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation*. Bombay: Oxford University Press.
- Benomar, Jamal. 2004. ‘Constitution-making after conflict: lessons for Iraq’, *Journal of Democracy* 15, 2: 81–95.
- Blaustein, Albert P. and Flanz, Gilbert H. (eds.), 1985 nd updated annually. *Constitutions of the Countries of the World*. Dobbs Ferry, NY: Oceana Publications.
- Bourke, Richard. 2003. *Peace in Ireland: the war of ideas*. London: Random House.
- Brass, Paul R. 2005. *Language, Religion and Politics in North India*. Lincoln, NE: Backinprint.com.
- Brecher, Michael. 1959. *Nehru: A Political Biography*. London and New York: Oxford University Press.
- Choudhry, Sujit (ed.), 2008. *Constitutional Design for Divided Societies: Integration or Accommodation*. Oxford: Oxford University Press.
- Collins, Michael. 1922. *The Path to Freedom*. Dublin: The Talbot Press.
- Constituent Assembly Debates. 1999. New Delhi: Reprinted by Lok Sabha Secretariat.
- Constitution in Broad Consent: Report of the Constitution, Law and Justice Committee regarding Proposals for the Constitution of the State of Israel. 2006. (in Hebrew). Available at: <http://huka.gov.il>
- Don-Yehiya, E. 1999. *Religion and Political Accommodation in Israel*. Jerusalem: Floersheimer Institute for Policy Studies.
- Elster, Jon. 1995. ‘Forces and mechanisms in the constitution-making process’, *Duke Law Journal* 45, 2: 364–96.
- Elster, Jon, Offe, Claus and Preuss, Ulrich Klaus. 1998. *Institutional Design in Post-Communist Societies: Rebuilding the Ship at Sea, Theories of Institutional Design*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Galanter, Marc. 1989. *Law and Society in Modern India*. Delhi and New York: Oxford University Press.
- Greenberg, Douglas, Katz, Stanley N., Oliviero, Melanie Beth and Wheatley, Steven C. (eds.), 1993. *Constitutionalism and Democracy: Transitions in the Contemporary World*. New York and Oxford: Oxford University Press.

Habermas, Jürgen. 1996. 'Citizenship and national identity', in Jürgen Habermas (ed.), *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge, MA: MIT Press.

Hirschman, Albert O. 1994. 'Social conflicts as pillars of democratic market society', *Political Theory* 22, 2: 203–18.

Hogan, Gerard and Whyte, Gerry. 2003. *J. M. Kelly: The Irish Constitution* (4th edn). Dublin: Lexis Nexis Butterworths.

Holmes, Stephen. 1993. 'Gag rules or the politics of omission', in Jon Elster and Rune Slagstad (eds.), *Constitutionalism and Democracy*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.

Horowitz, Dan and Lissak, Moshe. 1978. *Origins of the Israeli Polity: Palestine under the Mandate*. Chicago, IL and London: University of Chicago Press.

Howard, Dick (ed.), 1993. *Constitution Making in Eastern Europe*. Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press: Distributed by the Johns Hopkins University Press.

Inbal, Aliza and Lerner, Hanna. 2007. 'Constitutional design, identity and legitimacy in postconflict reconstruction', in Derick W. Brinkerhoff (ed.), *Governance in Post-Conflict Societies: Rebuilding Fragile States*. London: Routledge.

Jamal, Amal. 2008. 'Future visions and current dilemmas: on the political ethos of Palestinian citizens of Israel', *Israel Studies Forum* 23, 2: 3–28.

Kaviraj, Sudipta. 1992. 'Writing, speaking, being: language and the historical formation of identities in India', in Dgmar Hellmann-Rajanayagam and Dietmar Rothmund (eds.), *Nationalstaat Und Sprachkonflikte in Sud- Und Sudostadien*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Khilnani, Sunil. 1999. *The Idea of India*. New York: Farrar Straus Giroux.

Kissane, Bill. 2005. *The Politics of the Irish Civil War*. Oxford: Oxford University Press.

Kissane, Bill and Sitter, Nick. 2010. 'The marriage of state and nation in European constitutions', *Nations and Nationalism* 16, 1: 49–67.

Knesset Records. 1950. Vol. 415. Jerusalem: Government of Israel.

Kohn, Leo. 1932. *The Constitution of the Irish Free State*. London: G. Allen & Unwin Ltd.

Lerner, Hanna. 2004. 'Democracy, constitutionalism, and identity: the anomaly of the Israel case', *Constellations* 11, 2: 237–57.

Lijphart, Arend. 1977. 'Majority rule versus democracy in deeply divided societies', *Politikon* 4, 2: 113–26.

Lijphart, Arend. 2004. 'Constitution design in divided societies', *Journal of Democracy* 15, 2: 96–109.

Linz, Juan; Stepan, Alfred and Yadav, Yogendra. "Nation-state" or "state-nation"? comparative reflections on Indian democracy'. Unpublished manuscript.

Lustick, Ian. 1979. 'Stability in deeply divided societies: consociationalism versus control', *World Politics* 31, 3: 325–44.

Muller, Jan-Werner. 2007. *Constitutional Patriotism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Nordlinger, Eric A. 1972. *Conflict Regulation in Divided Societies*. Cambridge, MA: Center for International Affairs Harvard University.

Philips, C. H. and Wainwright; Mary Doreen. 1970. *The Partition of India: Policies and Perspectives, 1935–1947*. Cambridge, MA: MIT Press.

Raday, Frances; Shalev, Carmel and Liban-Kooby, Michal (eds.). 1995. *Women's Status in Israeli Society and Law*. Jerusalem: Shoken (in Hebrew).

Rawls, John. 1996. *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.

Reynolds, Andrew (ed.), 2002. *The Architecture of Democracy: Constitutional Design, Conflict Management, and Democracy*. New York: Oxford University Press.

Saunders, Allan F. 1924. 'The Irish constitution', *American Political Science Review* 18, 2: 340–5.

Shafir, Gershon and Peled, Yoav. 2002. *Being Israeli: The Dynamics of Multiple Citizenship*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.

Shapira, Yonathan. 1996. *Politicians as a Hegemonic Class: the Case of Israel*. Tel Aviv: Sifriat Poalim (in Hebrew).

Shiffman, Pinhas. 2001. *Civil or Sacred: Civil Marriage and Divorce Alternatives in Israel*. Jerusalem: The Association for Civil Rights in Israel (in Hebrew).

Sieyès, Emmanuel Joseph. 1964. *What Is the Third Estate?* New York: Praeger.

Singh, Anita Inder. 1990. *The Origins of the Partition of India, 1936–1947*. Delhi and New York: Oxford University Press.

Stepan, Alfred. 1986. 'Paths toward redemocratization: theoretical and comparative considerations', in Guillermo O'Donnell, Philippe C. Schmitter and Laurence Whitehead (eds.), *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives*. Baltimore, MD and London: Johns Hopkins University Press.

Stepan, Alfred. 2001. 'The world's religious systems and democracy: crafting the "twin tolerations"', in Alfred Stepan (ed.), *Arguing Comparative Politics*. New York: Oxford University Press.

Strum, Philippa. 1995. 'The road not taken: constitutional non-decision making in 1948–1950 and its impact on civil liberties in the Israeli political culture', in S. Ilan Troen and Noah Lucas (eds.), *Israel: The First Decade of Independence*. Albany, NY: State University of New York Press.

Sunstein, Cass R. 2001. *Designing Democracy: What Constitutions Do?* Oxford and New York: Oxford University Press.

Tully, James. 1995. *Strange Multiplicity: Constitutionalism in an Age of Diversity*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.

USIP. 2005. 'Iraq's constitutional process: shaping a vision for the country's future.' *Special Report* 132. Washington, DC: USIP.

Ventura, Refael; Pipilov, Michael and Arian, Asher. 2008. *Auditing Israeli Democracy*